

Грецька колонія в Ніжині (XVII–XVIII ст.).
До історії національних меншостей на Україні

Нарис VI. Просвітня діяльність ніжинської грецької громади.
Соціальна допомога

§ 1. Шкільна освіта

На Україні, як і в інших християнських сторонах, церква звичайно була тим фактором, що організовував шкільну просвіту і фінансову допомогу бідним та хворим. Таким осередком культурного життя у ніжинських греків стало Церковне братство. Вже в його Статуті 1696 р. ми маємо згадки про школу і шпиталь. Вони вважалися за настільки необхідну, органічну частину церковного життя, що засновник братства свящ. Христофор присвятив кожній установі по цілому параграфу.

Грецька загальна школа (κοινὸν σχολεῖον) за Статутом (розд. 43) не призначалася виключно для греків. До неї міг вступити і руський, і іншої національності хлопець. Проте на вчителя церква (цебто громада) повинна була призначити грека, щоб він навчав мовами "грецькою та еллінською" (себто на давньогрецькій мові та новогрецькій) граматики, піітики, риторики, філософії, а коли можна, то й богословії. Мета школи не тільки учбова, а й виховна, – зробити дітей православними християнами, синами батьків-греків, що живуть за грецькими звичаями (розд. 44).

Крім вищезазначених наук були, розуміється, й інші, наприклад – арифметика. Проте вчитель за Статутом був тільки один. Але були також начальник чи смотритель школи (ἐπιτότης), а також попечитель – член братської ради. Одначе в іншому розділі, де викладаються функції попечителя, вжито множину: попечитель школи одержує відомості про шкільне життя від смотрителя, вчителів та учнів (розд. 35). Статут згадує і прислужників – двох дідів чи двох бабунь.

При грецькій школі Статут пропонував бурсу. Учні повинні були носити довгий, до землі, одяг. На утримання школи з її штатом батьки повинні були давати провіант та гроші; грішми допомагала і церква. Цікаво, що Статут робив велику різницю в платі за вчення в школі: за навчання граматики треба було платити 6 грошей, піітики – 12, риторики та філософії – 24, богословії – 50. Бідні утримувалися за спільний кошт.

Як органічна частина братства, школа ледве чи могла залишитися тільки на папері. І коли ніжинські греки клопоталися в липні 1696 р. перед київським митрополитом про затвердження братства, то **"просили о благословеніи и на то, чтобы волно имъ было при церкви ихъ греческой нѣжинской построити школу ради ученія отроковъ письмени греческого"**. Зрозуміло, Варлаам Ясинський охоче дав таке

благословення¹. Через півсторіччя зустрічаємо згадку про школу в зв'язку із затвердженням братства в грамоті митрополита Арсенія Могилянського 1750 р².

Отже, школу дійсно завели. Проте ми за першу половину XVIII ст. маємо тільки поодинокі свідчення про фактичне існування її в універсалі гетьмана Даниїла Апостола року 1729. Братство скаржилось на Івана Стосова, що він позичивши гроші в церкві, не хотів платити навіть звичайних 10%. Між тим, з'ясовувало братство, ці відсотки йдуть на утримання духовенства, бідних, подорожніх, і з них **"хлопцовъ и сиротъ, обучающихся писанію, кормлять и учителямъ за науку дають"**³.

Ці скупі звістки не дають змоги виявити програм школи та її становище. Можна тільки пропонувати, що інколи приймали участь у навчанні вчені греки, що приїжджали в Ніжин та іноді довго тут перебували, як духовні, так і світські. Серед них зустрічалися люди з філософською та з богословською освітою. Такий був, наприклад, Іван Комнін, що завершив свою освіту в Венеції, де він отримав ступінь доктора медицини. Року 1690 він приїхав до гетьмана Мазепи з книжками різними мовами і з ліками. Гетьман дуже зрадів вченості Комніна і рекомендував його царям, які відіслали його Мазепі в якості гетьманського лейб-медика⁴. М.Плохинський запевняє, що багато ніжинських купців греків були з закордонною освітою, і можливо, з університетською⁵.

Можливо, ближче до справи свідчення Протокольної книги вхідних в Грецьке братство паперів за рік 1761. Тут під числом 83 записано одержаний 29/X з Військового генерального суду указ про присилку до суду професора Афанасія Скиди, що апелював на рішення грецького братства в справі його з греком Федором Пасхалієвим (вексельний позов на 1545 карб.).

Зустрічаємо професора Афанасія Скеду ще раз у позовній справі року 1782 №2380; йому за його вексельною претензією виплачені гроші

¹ *Акты греч. братства*, 14.

² *Акты греч. братства*, 33.

³ *Акты греч. братства*, 78. Тут помилкова дата універсалу – р. 1749 (Данило Апостол вмер р. 1734).

⁴ *Плохинский М. Иноземцы в старой Малороссии. Труды XII археол. съезда в Харькове, 1902, II, с. 197.*

⁵ *Вказ. праця, с. 267. До речі, хочу зафіксувати імена кількох греків-лікарів у Ніжині. "Кирило, докторъ зъ Македоніи", що жив з року 1684 до 1711 і далі (Плохинский, с.233). "Докторъ Мануиль Юріевичъ Карачиновъ", що року 1770 свідчив про смерть у Царгороді ніжинського грека П.Катергара (окремиий документ і справа № 2411 російською мовою; він підписався "Докторъ Емануель Караценовъ"). Відставний лікар Михаїл Лиеда з 1768 р. (Див. Нарис І). Доктор Горголії.*

за грека Катергара, що втік до Росії¹. Для мене немає сумніву, що це той Скида, який вже в 1720-х роках був у Росії.

Року 1720 грек Афанасій Єгорович Скіада (Скяда, Скада, Скіадин), був призначений кн. Меншиковим за обер-аудитора в "армейські драгунські полки". 9/VI 1722 року йому дали посаду професора грецької мови в московській елліно-грецькій типографській школі. В березні року 1725 його звільнили. З січня року 1726 до січня року 1729, Скіада був за вчителя грецької та латинської мови в Олександро-Невській слов'яно-греко-латинській семінарії, після чого виїхав на батьківщину. Якщо до цього додати, що він написав і надрукував латинською і російською мовою **"Catalogi duo codicum manuscriptorum graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscvensi asservantur"** (вид. 1723 та 1724 р.) і описав слов'янські рукописи московських Синодальної та Типографської бібліотек, то цим і обмежаться всі звістки про цього професора².

Є підстави ототожнювати колишнього професора Афанасія Скіаду з тим професором Афанасієм Скидою, чи Скедою, який перебував 1760–1780 рр. в Ніжині. Перший не зовсім порвав з Росією. Його син Єгор у 1740–1760 рр. був за лікаря в Петербурзі й Москві, а родич Михаїл Іванович Скіада – за професора Московського університету. Він присвятив свою докторську філософську дисертацію родичам д-ру Єгору Скіаді та Афанасію Скіаді, професору грецької мови в Московській академії. Ця дисертація надрукована р. 1771, отже ще тоді Афанасій Скіада був живий, але зрозуміло, титуловано його за тією посадою, що він займав у типографській школі ще в 20-х роках³.

Появу Афанасія Скіади в Ніжині десь перед 1761 роком мені хочеться поставити в зв'язок зі спробою двох ніжинських греків-братів Артино (з яких, як відомо, один мав гарбарню) заснувати в Ніжині на свій кошт семінарію й закликати з Греції вчителів для навчання по греко-еллінському бідних хлопців благочестивої віри. Це було року 1754. Справа тоді розглядалася в Синоді, який звернувся за думкою до митрополита Київського Тимофія⁴. На жаль, ми не знаємо, що було далі...

Вчителював Скіада в Ніжині, чи ні, в 1780–1800 рр. про грецьку школу тут не згадується. І зовсім голослівне запевнення А.С.Лебедева, що наприкінці XVIII ст. у Ніжин прислали з Харківського колегіуму молодих людей – кандидатів на посаду вчителів новогрецької мови, бо в Ніжині **"какъ извѣстно, была греческая колегія, имѣвшая здѣсь и**

¹ Пор. справу 1771 р. № 2411.

² Соликов В. С. Опыт российской библиографии, изд. 2, 1904, I, № 128; пор. № 103, 104; Кеппен. Материалы для истории просвещения. – С. 12–13; Пекарский. Наука и литература при Петре Великом. Т. II. – С. 549. Русский биографический словарь. – "Сабанеев-Смыслов", 1904.

³ Русский биографический словарь. – "Сабанеев-Смыслов", 1904. – С. 556–558.

⁴ Синодальный архив, 1754 р., № 353 (н.48).

свои греческіе школы", цебто клас грецької мови¹. Дуже показово тут те, що цієї начебто колегії не позначено в числі домів 1-го району міста, найгустіше заселеного греками: тут зі 100 домів грекам і грецькій церкві належало біля 65. Водному з них був грецький шпиталь, проте про школу не згадується². За доказ неіснування грецької школи служать також факти приватного навчання. З 1753 року вчився у дядька свого **"писмени"** Стерій Кирьяков, що приїхав з Греції³. Року 1768 закликають вчителя з Києва, але не братство, не громада, а **"нѣкоторые жительствоующіе въ Нѣжинѣ греки... для обученія дѣтей ихъ еллино-греческаго языка"**, притому **"на срокъ тригодишной"**. Підкреслюю: **"ихъ"**, а не взагалі грецьких. Це доводить і спосіб звертання **"нѣкоторыхъ грековъ"** особисто до вчителя, а не до його начальства. До останнього адресувався сам вчитель, і начальство відпустило його **"для обученія нѣжинскихъ грековъ детей еллино-греческаго языка и срокомъ на три года"** і дало йому паспорт в обидва кінця. Звичайно в Ніжині він перебував ці три роки, навчаючи дітей у домах їхніх батьків, – тому вірогідно ім'я його не зустрілося мені в справах братства.

Хто ж був цей вчитель? – Монах Григорій Васильєв, грек, уродженець острова Кипра, він до тринадцяти років жив у батьків, причому вчився **"только греческой грамоти"**. Наступні 13 років він **"былъ во ученіи еллинскаго языка"** у критського вчителя ієромонаха Паїсія, причому одержав перший чернецький ступінь. Року 1757 він залишив Крит і 5 з половиною років сам вчив **"въ господскихъ домахъ"** Волощини та міста Букурешта **"тѣхъ господъ дѣтей еллинскаго же языка"**. Року 1766 Григорій прийшов до Києва и **"возымѣлъ намѣреніе для ученія латинскаго, и еврейскаго, и россійскаго языковъ пристать въ Кіевскую Академію"**. Таке бажання він давно мав. Двома проханнями на ім'я Київської губернської канцелярії 5 і 22 вересня він добивався призначення в академію на сім років. Туди його й прийнято після того, як він склав вірнопоподаничеську присягу... Ось до нього через два роки і звернулись **"некоторые жительствоующіе въ Нѣжинѣ греки"** з вимогою **"учить ихъ дѣтей"**⁴.

¹Харьковский коллегіумъ какъ просветительный центр Слободской Украины // Чтения в Моск. Обществѣ истории и древностей российских, 1885. – Т. IV. – С. 17.

²Справа 1782 року, № 2490.

³Савва В. И. Материалы из архива нежинских греческих братства и магистрата. – С. 5–6.

⁴Акты и документи, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795 гг.). – Т. III. – С. 347–349. Цікаво, що укази Київської консисторії про відпуск Григорія в Ніжин підписав архімандрит Єліфаній. Це був колись ніжинський

Приватне навчання ніжинських грецьких дітей спостерігаємо й далі. Року 1786 ніжинський житель Дмитро Серазлієв в протестному донесенні магістрату розповідає, як він **"законнаго сына Ивана по долгу родительскому науча грамоты читать и писать на греческомъ и русскомъ диалектахъ обучаль его во познании купеческой коммерции"**¹. Не більше, ніж домовим учителем був той ніжинський грек Микола Бездона, у якого деякий час перебував **"под его вѣдѣніемъ в обученіи греческой грамоты правиль"** іноземний грек Дм.Котопуль, що його в жовтні 1799 р. Закликав до Букурешту його дядько². А можливо, що цей хлопець був єдиний учень Бездони, якого той навчав через спорідненість або через дружні відносини до його дядька.

Для ширшого поставлення шкільної освіти в ту добу не було в грецькій громаді й необхідного ґрунту. Так само не було й потреби. В серпні того ж 1799 року виїхав з Ніжина, де перебував деякий час, грек Анастасій Михайлович Філіполит. Невідомо, хто він був – чи вчитель, чи видавець книжок, чи книготорговець³, тільки він залишив греку Еліату 76 **"новыхъ книгъ греческой граматики... прося заводитъ оныя в продажу, есть ли будутъ охотники къ покупкѣ тѣхъ книгъ"**. Коли Філіполит невдовзі після того вмер, Еліат представив книги в Грецький магістрат за виключенням однієї, що він продав.⁴ Отже, за 2–3 місяці знайшовся тільки один "охотник" до грецької граматики!

Проте грецькі діти могли вчитися в українських школах, які до кінця XVIII ст. існували по містах майже при кожній церкві⁵. У 1727–28 в Микольській церковній школі було два греки – Штана і Семен Калаврез; останнього батько віддав сюди **"для ізученія славенороссійскаго языка"**⁶. В Ніжині у 1780-х роках було 10 шкіл при 10 парафіяльних

протоіерей, р.1763–1768 архімандрит тамтешнього Благовіщенського монастиря, а в 1768 р. його переведено в Київський Михайлівський монастир. Чи не грав він ролі у визові Григорія в Ніжин? Може його просили знайомі греки?.. Укази з консисторії надіслано ректору Академії Самуїлу та Григорію, імену Кієво-Подільського Грецького монастиря, де перебував монах-студент Григорій.

¹ Справа 1786 р. № 2512.

² Окремий документ 1799 р.

³ Що в ті часи на ярмарках бували книгарі, видно з "очерковъ народной жизни в Малороссии" О.Левіцького; в Полтаву на ярмарок 1701 р. приїжджали "кныжньки" кійвський та ніжинський (Києв. Старина, 1901. – Т. XXV. – с. 56).

⁴ Окремий документ 1799 р.

⁵ Лазаревский А. Статистическіе сведения об украинскихъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ XVIII ст. (Основа, 1862, май). Пор.: О старинныхъ школахъ, богадельняхъ и братствахъ // Черниг. Епарх. Известия, 1862, с. 546 і далі, 628, 643).

⁶ Декрет Генерального Військового суду 1763 р. 23/IV (в ар братства).

церквах, крім грецької¹. А коли року 1789 відкрили в Ніжині народне училище, то до нього були відчинені двері і для грецьких дітей. Принаймні, 12/XI ніжинський городовий голова Михайло Ласицький, письмово сповіщаючи грецьку громаду про училище, що мало відкритися, запитував, чи не згодиться хто з греків віддати туди дітей **"къ первоначальнымъ ученіямъ способныхъ"**, причому вимагав надіслати йому реєстр їх з повідомленням, чиї вони та як їх звати². На жаль, до нас не дійшов ні такий реєстр, а ні дальші списки учнів народного училища. Але показова тут та участь, яку брали греки в святкуванні відкриття народного училища. Воно почалося 21/XI 1789 р. і продовжувалося 3 дні, під супровід стрільби з гармат. Були **"приёмы"** (обіди) – один від дворянства, другий – від громадян і греків³. Але ми натрапили на один документ, який може свідчити, що греки мали стосунки з окремими вчителями того училища, хоча і не завжди добрі.

У березні року 1786 Анна Григорівна Папува, вдова грека Анастасія Папу, віддала свого племінника Михайла Стебахова вчителю 1-ої класи народного училища Кирилу Кучеровському з умовою, щоб він держав його на своїх харчах та вчив грамоті, за 50 карб. на рік. Але до травня 1797 р., коли хлопець відійшов, виплатила тільки 25 карб., чому Кучеровський 18/VI подав скаргу до Грецького магістрату. Хоч на другий день при словесному судовому розгляді Папува заявила, що племінник недобре навчився російській мові, але ж обіцяла в той же день заплатити 10 карб., а через місяць ще 115 карб. Цю обіцянку її записали в протокол. Проте вона грошей не заплатила, а 8/VII подала в магістрат **"протестное прошение"**, в якому, викладаючи зміст прохання Кучеровського, заявила, що він домагався грошей за вивчення її племінника латинської мови. Вона пішла тоді на засідання магістрату, хоча закликали її без дачі правного строку, і в присутності бургомістра Мурайта відмовилася платити, бо Кучеровський не навчив племінника латинської мови, ні писати російською, ні жодної частини арифметики. Та й перші 25 карб. він одержав даремно, тому тільки, що час від часу запевнював її, нібито племінник гарно вчиться. А він, навпаки, навіть забув що знав, чому й відійшов від нього. Тому вона тоді на пропозицію бургомістра нібито заявила, що коли Кучеровський відмовиться від свого несправедливого **"дойма"**, то вона, розміркувавши, може що-небудь і дасть йому, коли буде мати гроші. Ніякого ж письмового зобов'язання вона не давала. Проте Кучеровський майже щодня чіпляється до неї, вимагаючи грошей. Через те тепер Папува рішуче заявляє в магістрат,

¹ Шафонський. Черниговского наместничества топографическое описание, с. 451–455.

² Протокольна вхідна книга за рік 1789.

³ Ніжинський літопис. Рукопис Ніжинського ІНО, № 34, арк. 161 на звор.

що не згодна платити при такому його, Кучеровського, **"нагломъ наступательствѣ"** та при відсутності формального письмового позову і формального рішення, особливо ж тому, що не було ні контракту, ні її зобов'язання вексельного чи **"облекового"**. Коли Кучеровський хоче, нехай доходить формальним судом. Але магістрат повернув Папувій її прохання, бо рішення вже відбулося 19/VІ¹.

Що перед відкриттям у Ніжині грецького Олександрівського училища року 1816 не було тут грецької школи, видно ще з одного факту. Коли року 1809 Харківський університет вирішив відкрити в Ніжинському народному училищі класи німецької та грецької мови, але оскільки за штатом таких мов не було, то чернігівський губернатор пропонував грецькій громаді взяти цих учителів на своє утримання. Грецька громада, маючи на увазі, що губернатор зробив таку ж пропозицію дворянству і російському **"градському обществу"**, вирішила взяти на свою долю $\frac{1}{3}$ потрібної суми, себто 250 карб².

Якщо до нас дійшло мало звісток про шкільну науку греків на місці в Ніжині, проте маємо багато свідчень про виїзд їх в інші міста і навіть закордон. Правда, значна частина таких звісток торкається більше навчання **"комерції"** як ремесла та праці, а не як науки.

Року 1786 видано довідку удові Ганні Мантовій, що її син Микола грецької породи й **"къ принятію его гдѣ либо в училищѣ никакого препятствія не имѣется"**³. Потім, що вона послала сина, який мав 11 років, в Молдавську область в тамтешнє комерційне чи інше училище.⁴

Того ж року грек Яков Вензеров клопотався перед городовим ніжинським магістратом за паспорт сину Олександрю і доньці Анастасії на проїзд до Яс **"ко отдаче ихъ во обучение"**.⁵ Це єдиний випадок, коли мова йшла про шкільну науку грецької дівчинки.

Ще частіше їздили до Москви. Прохання видати свідоцтво про грецьку породу і про літа хлопців зустрічаються на раз в році 1786. Іван Іванов збирається в Москву **"ко изученію тамо купечеству"**; Іван та Дмитрій Петанди – **"для далшихъ наукъ въ Москву"**, коли їм було тільки 9 і 4 роки⁶.

¹ *Окремий документ року 1797. Анна Папува – удова того грека Анастасія Папу, що за духівницею zostавив 1708 карб. на заведення школи для хлопців-сиріт на його батьківщині – с.Ропшанові в Греції (1794). Вона як раз опротестовувала цей пункт тестаменту. (Окр.док. 1799 р.; Проток. вхідна книга 1797 р., № 39, 72, 102, 185, 218.)*

² *Книга общест. приговоров по разным предметам, 1809, 21/XII (?).*

³ *Проток. вхідна книга 1786 р., с.82 (?)*

⁴ *Справа 1786 р., № 2504.*

⁵ *Проток. вхідна книга на р. 1786, с. 493.*

⁶ *Проток. вхідна книга на р. 1786, с. 68, 162(?); вхідна, с. 144.*

Звичайно, часто вся наука полягала в умінні торгувати. Так року 1790 Стаматій Економов віддав свого сина Олексія купцю Цимбірею **"къ приобученню купеческой комерции или на какую другую партикулярную службу"**. За його проханням Грецький магістрат видав посвідчення, що Олексій дійсно "грецької породи" і в силу височайших указів 1 /XI 1775 року і 1/IX 1785 року **"отъ всякихъ окладовъ состоитъ свободнымъ"**¹. Року 1796 дано паспорт Діамантію Бабаалексею, що перебував у Москві **"для сысканія себе при купцахъ обученію купеческой коммерции мѣста"**².

Проте в Москві було спеціальне комерційне училище, що його засновано на ті 205000 карб., які пожертвував року 1722 Демідов. До року 1799 воно існувало при Московському Виховному домі, але постійно відчувало брак учнів з московських жителів, чому їх набирали в Петербурзі, куди в цьому році воно і було перенесене. Але до того, як ми вже бачили, в ньому вчилися ніжинські греки³. Вірогідно, що туди хотів призначити свого родича Микола Балабан, коли просив дати свідоцтво про грецьку його породу, для вирядження в Москву, **"въ тамошнее училище, или отправить въ С.Петербургъ въ греческій корпусъ"**⁴.

Ще більше греків з Ніжина вчилася в Петербурзі, де для них відчинені були двері деяких шкіл. Ще 7/І 1775 р. відбувся іменний височайший указ про відкриття при артилерійському та інженерному корпусі особливого училища для грецького юнацтва з архіпелагу, а 17/VI височайше затверджено доповідь про цю гімназію генерал-інженера директора будівництва державних доріг Мордвінова з виділенням на неї щорічно 41613 карб. 30 коп. З доповіді видно, що гімназію призначено для навчання **"не только техъ, которые по случаю бывшей турецкой войны⁵ намъ доброхотствовали, но и всехъ одновѣрцевъ нашихъ, къ воспитанію дѣтей своихъ способовъ лишенныхъ"**. Учні повинні мати 12–16 років і бути якщо не шляхетського походження, то хоча б від чесних батьків і вільних. Заяви й посвідчення мали приймати російські резиденти в Італії, Відні й Польщі, та головні командири в Києві, Кінбурні та Єникале. Предмети 4-річного курсу: Закон Божий, арифметика, алгебра, геометрія, історія, політична географія, мови російська, німецька, французька, італійська й турецька, малювання, танці, фехтування. Для спеціалізації в математичних

¹ Окр. документ 1790 р.

² Прот. книга на рік 1796, № 116. Пор.: Прот. книга выданныхъ паспортовъ 1798 р.; Прот. вхідна книга 1802 р., (№ 1415), № 323, 326.

³ Напр., Петр Станевич, що закінчив його року 1799 і повинен був одержати відповідний чин і дворянство. (Справа 1802 р. № 1404. Див. нарис 2.)

⁴ Проток. вхідна книга за р. 1796, № 275.

⁵ Мається на увазі війна 1768–1774 рр.

науках учні переходили в Академію Наук, а ті, що мали дворянське звання і нахил до військових наук, йшли в Морський та Артилерійський корпуси. Хто ж хотів спеціалізуватися в словесних науках, продовжував навчання в тій же гімназії у вищих класах. Після її закінчення дворяни випускалися **"противъ кадетовъ артиллерійского и инженерного корпуса оберъ-офицерскими чинами въ переводчики въ иностранную колегію и къ прочимъ статскимъ дѣламъ, по ихъ способностямъ"**, а не дворяни – за міркуванням директора¹.

1/1 року 1799 відбувся новий іменний указ. Виявилося, що не можна переводити до кадетських корпусів **"чужестранныхъ одновѣрцевъ"**, бо там усі штатні вакансії зайняті російським дворянством, і що навіть для нього не вистачає місць. Тому цього разу вирішили: а) в гімназії вчити й військовим наукам, б) під час навчання зараховувати гарних учнів в унтер-офіцерські чини, а потім тих, хто хотів служити у війську, представляли Військовій колегії для нагородження обер-офіцерськими чинами, причому дворяни брали звичайно перед і одержували вищі чини. А про таке нагородження тих, хто мали бажання і хист до світської служби, робити представлення в Сенат².

Очевидно, попередню гімназію було перероблено в особливий **"корпусъ чужестранныхъ единовѣрцевъ"**. Правила, що видано 1/1 1779 року, мали силу і в році 1792, коли цей корпус рівно з двома іншими (Морським і Артилерійським та інженерним) було перетворено з підвищенням утримання. Для нього зокрема призначено суму в 66660 карб³. У П.С.З., в **"Книзі штатів"** (т. XLIII) нема штатів цього саме корпусу, а тільки Артилерійського з інженерним. Окремі штати кожного з них маємо в справі грецького архіву 1792 року №2783. Коли тут поглянути на учбові мови, то побачимо, що в Артилерійському та інженерному корпусі вчили мов російської, німецької, французької, а в навігаційному при ньому класі ще італійської, грецької та елліно-грецької, в Морському корпусі – французької, англійської, німецької, італійської та латинської, нарешті в **"корпусе чужестарнныхъ единовѣрцевъ"** – французької, німецької, італійської, грецької та елліно-грецької. Крім цих мов в останньому корпусі вчили Закону Божому, чистописанню, російському **"красному слогу"**, логіці і **"прочихъ нужнейшихъ частей нравственной філософії"**, фізиці, історії, географії, малюванню, танцюванню, фехтуванню, арифметиці, геометрії, алгебрі, навігації, артилерії та фор-

¹ П.С.З., т. XX, № 14299, 14300, 14830. Пор.: т. XLIII, (Книга штатовъ), 201–203.

² П.С.З., т. XX, № 14830. Пор.: справу грецького архіву р. 1791, № 2750: "Съ таковыхъ греческихъ фамилій опредѣляющіеся въ учрежденный въ С.Петербурѣ греческий корпусъ греческіе дѣти выпускаются оттоль въ обер-офицерскіе благородные чины".

³ П.С.З., т. XXIII, № 17051 (12/VI 1792 р.).

тифікації. Очевидно, був якийсь нахил до морської служби.¹ За штатами число кадетів у цьому корпусі було 200. Розбиті вони були на 2 роти.

В літературі майже немає звісток про цей корпус, який своєю програмою мало відрізнявся від попередньої гімназії, продовженням якої і був. В **"Новом енциклопедическом словаре"** Брокгауза і Ефрона читаємо про нього тільки такі речі: **"въ 1775–1796 гг. в С.Петербургѣ существовалъ учрежденный для мальчиков, набранныхъ въ Греціи во время турецкой войны, корпусъ "чужестранныхъ единовѣрцевъ" (иначе Греческій корпусъ), куда принимались и сыновья русскихъ дворянъ"** (т. XI, 228).

Скільки греків вчилася в попередній гімназії і чи їздили до неї з Ніжина, не маємо ніяких відомостей. Можна тільки гадати, що були й такі. Від 1786–1789 рр. йдуть звістки про ніжинських греків, що вимагали посвідчень про **"грецьку породу"** дітей, яких виряджали в Петербург у Грецький корпус чи в Грецьке училище (Федір Попов, Миколай Папа-Федоров, Константін Папа-Анастасієв).² Років 1795–1796 в Петербурзі **"въ тамошнемъ Греческомъ корпусе въ обученіи разныхъ наукъ"** перебував ніжинець грек Іван Зафлорієв.³ Але цей корпус десь наприкінці року 1796 чи на початку 1797 був скасований: в Указі 19/І 1797 року він називається вже колишнім і його кошти передані Сухопутному і Шляхетському корпусам на утримання кадетів та інших чинів.⁴ У вхідній протокольній книзі за р. 1797 згадується ніжинець Миколай Вангелій, що перебував у Петербурзі в гімназії при Морському кадетському корпусі **"въ трактованіи наукъ"**, а його брат Антон був за офіцера в Чорноморському флоті. А вищеозначений Зафлорієв в окремих документах рр. 1798 і 1799 називається **"Сухопутного кадетскаго корпуса в С.Петербургѣ отставнымъ гимназистомъ"**.

За браком відомостей не можна з певністю казати, що **"корпус чужестранныхъ единовѣрцевъ"** є перетворена гімназія, що існувала при Артилерійсько-інженерному корпусі. Подібно до того, що вона якийсь час продовжувала своє існування як окреме вчилище. Принаймні 31/І року 1783 відбувся іменний Указ Катерини II Новоросійському генерал-губернатору Потьомкіну про перенесення **"училища единовѣрныхъ съ нами иностранцевъ"** при Артилерійсько-інженерному корпусі до Херсона, згідно з бажанням цариці, **"по лучшей удобности"**

¹ В Морському корпусі вперше зустрічаємо греків року 1784, коли їх було 17 чол. Потім попадаються тільки окремі греки (Веселаго А. *Очеркъ исторіи кадетскаго корпуса съ приложеніемъ списка воспитанниковъ за 100 лѣтъ*. СПб., 1892).

² Прот. вихідна книга 1786 р., № 479; вхідна № 93, 214; Вхідна проток. книга 1789 р., 15/І.

³ Прот. книги: 1795 р., № 4; вхідна 1797 р., № 24.

⁴ П.С.З., т. XXIV, № 17746, 17747.

и другихъ уваженіямъ". До Херсона повинні перейти як учні, так і су-ма, що асигнована на училище. Потьомкін мусив доручити херсонське училище важній особі¹.

Директором його був призначений артилерійський полковник П.С.Волховський, що перед тим вчителював у кадетському корпусі. Херсонська гімназія при імператорі Павлі була чи закрита, чи перенесена знов до Петербурга, – точних звісток не маємо. Проте і взагалі вона залишила після себе мало не єдиний слід у вигляді донесення Потьомкіна цариці. Донесення дати не має, отже, здається, походить з червня 1786 р. У ньому міститься "описаніє" іспитів, що проведені були **"воспитаникамъ гимназіи чужестранныхъ единовѣрцевъ въ преподаваемыхъ имъ наукахъ"** 24/VI. Іспити повинні відбутися майже з усіх учбових предметів – російської, німецької, французької та італійської мов, Закону Божого, історії та географії, геометрії, алгебри, фізики, артилерії, фортифікації та навігації. Але **"по краткости времени"** і, очевидно, щоб не надокучити **"великому собранію знатныхъ обоєго пола особъ"** вислухали тільки російські та грецькі промови і зробили іспити **"изъ верхнихъ математическихъ классовъ и объ оснастке и управленіи корабля"**. Ліпшим учням видано **"отъ височайшаго имяни награжденія"** – 2 золоті і 7 срібних медалей й 4 **"книги, соотвѣтственныя тѣмъ наукамъ, въ коихъ оказали успѣхи"**. Вісьмом висловлено похвалу. Потім **"присутствовавшимъ знатымъ особамъ и чужестраннымъ министрамъ"** роздано подарунки – зроблені вихованцями артилерійські фортифікаційні креслення й малюнки. Нарешті були навчання з рушницями і танці. З нагороджених 12–13 осіб носили грецькі прізвища. Можливо, що дехто з них був з Ніжини².

Для нас нема сумніву, що ніжинські греки мало дбали в другій половині XVIII ст. за свою школу і може бути тому саме, що для них було відчинено неабиякі школи в столиці, що давали добру освіту і виводили хлопців у люди.

Помагала робити кар'єру й духовна школа, а саме Чернігівська семінарія. Там, наприклад, вчиться десь рр. 1760–1770 Теодосій, син грецького священика. Потім він був за перекладача при цареградському патріархові Серафимі, що 1779–1792 рр. перебував на Україні, а згодом займав різні монастирські посади; в 1798–1805 рр. був за настоятеля батуринського монастиря³.

2/III 1797 р. архімандрит Єрусалимського монастиря Гроба Господня Герасім, що перебував тоді в Ніжині, просив за паспорти для своїх племін-

¹ П.С.З., т. XXI, № 15658.

² *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т. VIII. – С. 216–217. Примітка пояснює перенесення училища в Херсон *"мягкостью климата"*.

³ Черн. Еп. Изв., 1862, 724.

ників-греків; вони мали їхати до Чернігова для **"трактованія в тамошней семинарії наук"**¹. 19/VIII 1789 р. дано білет сину Івана Лагутки Миколі Лагуткіну в Чернігів **"для опредѣлення себя в тамошню семинарію"**². Вчилися греки і в Київській академії, як Афендик 1733 року³.

Але й не ввійджаючи з Ніжина тамтешні греки вчилися принаймні настільки, щоб записувати свої прибутки і витрати та підписувати свої прізвища. В присяжному листі року 1682 та в реєстрі року 1711 грамотних, що вміли підписуватися по-грецькому, була більшість⁴. З половини XVIII ст. дехто вже підписується по-російськи, і чим далі, тим більше таких підписів. 1799 року під час виборів у члени Магістрату з 55 учасників 13 підписали свої прізвища по-російськи, з них всі 5 членів магістрату⁵. Зі 111 жертводавців на будівництво церкви 1799–1803 рр. по-російськи підписалися 18 чол.⁶.

Цікаво, що в справах Грецького архіву зустрічаються підписи й латинськими літерами, як наступна: **"K semu donosenju žytel Nyžensky hrec kupec Afanasy Tuchaj podpisalsia"**⁷.

Наприкінці XVIII ст. трапляються цілі листи греків російською мовою, наприклад Дмитрія Маркичана Мазаракію⁸.

Нема чого і казати, що самі прізвища греків часто перероблювалися на український чи на російський лад. Тому ми зустрічаємо Протченка (1746), Дмитращенкова чи Дмитрашка (1769), Спѣренка, Марченка (1795), Каламарченка чи Каламарсенка (1769)⁹. Семен Лагутка під одним папером назвав себе Лагуткіним, а в скарзі позовника він фігурує як Лагутченко¹⁰. Українізація прізвищ відбувалася тим легше, що секретарями й писарями в Грецькому братстві часто були українці. Тому ми

¹ "Проток. вхідна книга 1797 року", № 77.

² "Протокольная книга 1798 г. выдаваемым паспортам и билетам", № 361.

³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отд. II, т. I, ч. I, с. 219. В 1735–1744 рр. вчився в Академії С.Тернавіот, що відомий потім з чернецьким ім'ям Софронія і був за архімандрита Костромського монастиря. Але він був з київських греків. Його батько жив на Подолі і був бунчуковим товаришем Київського полку (Тр. Киев. дух. акад., 1911, т. II, 228. К истории Киевской дух. академии в XVII–XVIII ст.)

⁴ Эйнгорн. Новый труд по внутренней истории старой Малороссии // Чт. в Моск. Общ. ист. и древн. Росс., 1908, I, отд. IV, с. 38, пр.1 ; с. 39.

⁵ Справа № 2221.

⁶ Справа № 3155.

⁷ Справа 1774 р. № 2425; 1779 р. № 2552.

⁸ Справа 1774 р. № 2424.

⁹ Останні прізвища замість Карамалея (Справа № 2352).

¹⁰ Справа 1780 р. №2468. В одному документі 1798 р. підписалися: один – "Анастасій Солонѣцкой", другий – "Андрей Соляницкій". Це не інакше, як українізовані форми грецького прізвища "Салонико" (чи Салоницький).

зустрічаємо в одній справі сторожа Грецької церкви, без сумніву грека, Грицька Палуки¹. Проте не всі українізовані прізвища залишилися. В суді грецькому року 1758 повірений одного грека, відкидаючи позов Семена Калавреза висловився: коли б з'явився **"правилній какой наслѣдникъ Калаврезенко"**, (себто син Івана Калавреза). Цей вираз повторюється в декреті Малоросійської колегії 1763 року, але **"Калаврезенко"** потім не зустрічається в реєстрах Грецької громади.

3. Книги

Коли підписи під документом й власноручні листи свідчать просто про письменність, то книги, що належать тій чи іншій людині, кажуть про широкість наукових інтересів власників. Розуміється, коли ті книги не випадково потрапили до них.²

У цьому відношенні цікаві відомості, що зустрічаються в документах кінця XVIII ст. У Сави Горголія було шість скринь з книжками, що 1781–1784 рр. лежали в склепі (підвалі – Ред.) Грецької церкви (він сам жив у Петербурзі в Медичній Колегії)³. Після ніжинського жителя Івана Киріякова (помер 1790 року) залишилися 23 історичні книги. Їх оцінено в 8 карб. і продано Івану Сахацькому за 10 карб. 10 коп.⁴. У грека Петриці року 1791 було 13 друкованих книжок⁵. Року 1792 Андрій Христоворов залишив за тестаментом навчальні казки, **"Задиг или судьба, восточная повесть"**, псалтир, канонник. Року 1799 в Яссах помер відомий вже нам ніжинський грек Анастасій Філіполит. Опис його майна, який надіслав тамтешній генеральний консул Яковлев, виявив наявність двох скринь з книжками, забитих цвяхами, і крім того ще 25-ти книжок⁶. У іншого грека Пантелія Мавродієва, що помер року 1801, знайшли дві грецькі книжки: арифметику і ще якусь⁷.

¹ Справа 1774 р. № 2425.

² Так випадково трапилися в Ніжині року 1690 15 книг грецьких і почасти латинських, що зоставив тут Македонської землі архімандрит Діонісій у "реченина Зофира". За вимогою московського уряду Мазепа одіслав їх до Сієська (Чт. Моск. Общ. ист. и др. Росс. 1884, кн. 2, отд. V, с. 4–6.)

³ Справа 1789 р. № 2645.

⁴ Справа 1790 р. № 2389.

⁵ Справа 1791 р. № 2713. До речі цікаві інші предмети домашньої обстанови Петриці в його будинку на Грецькій вулиці: паперові шпалери, калузькі груби, 19 картин, 3 образи, барометр, 3 дзеркала стінних – 1 малює в ящику, 3 бритви і залізне ліжко, 23 стільці, канале, 3 круглих столи (1 червоного дерева), 2 ломберних столика, 3 простих чотирикутних, фарфоровий посуд (15 чашок, 3 чайника, молочник, чашка "цикулатная старинная", посуд з кристалю ("фруштальний"): 2 бокали, 6 келишків з вензелями власника, 5 склянок (стаканів – О.М.), 10 малих пляшок, 1 кубза у футлярі, 1 парасоля, фузія (рушниця – О.М.).

⁶ Окремий документ 1799 року.

⁷ Справи № 1429.

Коли року 1801 було вирішено продати з прилюдних торгів майно греків, що 30–40 років тому залишили його в церкві, а самі зникли без вісті, серед інших речей знайшлися й книги грецькі. Часослов проданий за 15 коп., псалтир – 50 коп., **"книга старая греческая безъ переплета Поученія Ісуса Христа"** – 55 коп., 14 грецьких книг без назви (7 карб. 55 коп.), книжка рукописна – 45 коп. Крім того, в одній скринці знайдено 5 рукописних книг і 3 друкованих (одна з них Біблія).¹ Ще два свідоцтва про духовних осіб. Після ієромонаха Макарія, що довго був за псалтія (себто дяка чи регента хору) в грецькій церкві, залишилося 3 книги **"ярмолонныя"**, одна книга Феотокія "греческая" і 27 різних грецьких книжок (1807). А протоієрей Панагіот, що приїхав в Ніжин десь в 1780-х роках і помер року 1812 не на посаді, залишив 120 грецьких книжок (справи №1257 і 1004). Звернімо увагу, що ні одна з тих книжок не надійшла ні в церкву, ні в школу грецьку, ні за тестаментом, ні за рішенням братства. Між тим раніш були факти, що дали досліднику право підкреслювати особливу культурність ніжинських греків і просвітні їх заходи.

Ми знаємо, що засновником та фундатором двох Грецьких церков і братства в Ніжині був священник Христофор Дмитрієв. Йому ж, запевнює професор А.Дмитрієвський, **"безспорно обязана своимъ существованіемъ и библиотека при этихъ церквяхъ. Книги и рукописи принадлежавшія самому о. Христофору, безъ всякаго сомненія, были первымъ и капиталнымъ вкладомъ въ эту библиотеку"**. Інші ж рукописи написано для новозбудованих церков ближчими співробітниками його, священниками Гаврилом і Миколою. Ці й інші священники дарували в церкві й друковані книги. Жертвували свої книги і приїжджі гості. Особливо **"солиднымъ вкладчикомъ въ эту библиотеку явился Софроній, митрополіть Филиписійскій и Драмы, который очень долгое время проживалъ въ Нѣжинѣ"** (XVII в.). Поступали цінні рукописи та видання й від негреків, як наприклад, від гетьмана Мазепи, митрополита Стефана Яворського. За свідоцтвом професора Дмитрієвського, **"рукописи и книги, принадлежавшія греческой нѣжинской церковной библиотекѣ, отличающіяся древностію исхожденія, важностію въ научномъ и рѣдкостію въ библиографическомъ отношеніяхъ, въ то же время имѣють и нѣкоторыя внѣшнія весьма солидныя достоинства"**².

Але дорогоцінної колекції своїх книг грецька громада не зберегла до кінця, як не зберегла повністю й архів. Найважливіші з наукового боку

¹ *Справа від 5/III 1800 р.*

² *Дмитриевский А. Описание рукописей и книг, поступивши в церковно-археологический музей Киевской дух. академии из греческой Нежинской церкви // Труды Киевской дух. академии, 1885, прим. 6–13. Його ж таки: Греческие нежинские храмы, с. 11 і далі.*

книги й рукописи, за ініціативою й посередництвом професора Дмитрієвського передано в Київську Академію. Можливо, що інші книжки вже нелегальним порядком попали в приватні руки. До нас не дійшло, наприклад, видання Арменопула, за яким Грецьке братство, а потім Магістрат чинили суд і розправу між греками. Правда, у заснованому року 1816 Грецькому училищі зібрано було немало грецьких та латинських видань XVI і XVII ст., але це зроблено за ініціативою грека Буби під впливом утворення школи¹. У подальшому ж греки не підтримували ні школи, ні бібліотеки, хоч серед них були відомі меценати Зосими. Проте їх просвітня діяльність йшла на користь не Ніжина, а Москви і Греції.

Тепер бібліотека Ніжинських греків складається з однієї шафи з книгами переважно церковно-богослужбового змісту майже виключно грецькою мовою, яка не зрозуміла майже нікому. Досить сказати, що з 150–200 греків під час перепису в грудні 1926 року назвали себе за походженням "греками" тільки 19 чоловік; лише вони визнали себе такими, що володіють грецькою мовою. Проте й людей російської культури серед ніжинських греків не всі 100%. Під проханням грецької громади в Св. Синод року 1904 усі 26 підписів російською мовою, але 6 з них не власноручні...

Отже в грецькій громаді протягом XVIII ст. не одержала розвитку тенденція, що її висловив о. Христофор. Бібліотека церков поповнювалася випадковими пожертвами. Школа ж зовсім обернулася нанівець. Олександрівське грецьке училище, що його засновано року 1816, не мало ніякого зв'язку з колишнім.

Таким чином, просвітні заходи о. Христофора не дістали належної підтримки з боку грецької громади, яку в цілому більше цікавили торговельні інтереси, ніж школа та бібліотека. Цікаво, що і в Києві, де також була досить численна грецька колонія, школі не пощастило. 1733 року тамтешні греки просили дати їм Петропавлівський монастир на Подолі, щоб там відновити церкву **"и при ней греческаго языка школу и учителя устроить"**. Через протест Київського магістрату справа довго тягнулася, і греки 1735 року зробили знов заяву, що хочуть при церкві **"школы греческіе завести и учителя на своем коште содержать"**. Коли ж Синод дозволив грекам мати свою церкву на Подолі, вони відразу ж обзавелися дерев'яною церквою, а 1739 року почали будувати кам'яну, при якій потім засновано Єкатерининський монастир. Було й грецьке братство. Проте про школу начисто забули, але замість неї ігумен Євгеній збудував у Києві шинок (1748). Одначе окремі греки одержували навіть вищу освіту в Київській Академії². Був ще рід церковної

¹ *Сторожевский. – Нежинские греки. – С. 22–23, 16–18.*

² *Петров Н. И. Греческий Екатерининский монастырь въ Кіѣвѣ. – Труды Киев. дух. акад. 1896, т. I, с. 65, 80, 81, 90, 97, 101–102.*

освіти, що був безпосередньо пов'язаний з церквою і в ній відбувався. Я маю на увазі проповідь. Але цікаво, що про нього не згадується ні в Статуті братства, де так багато розділів присвячено духовенству, його правам та обов'язкам (розд. 2–22), ні в благословенних грамотах київських архієреїв новим грецьким священикам. І тільки завдяки курйозу можна помітити випадок, коли два грецькі священики навчали **"въ догматахъ грекороссійской веры"** турка Василя. Він на швидку руку був охрещений без оглашення через свою хворобу. Навчити його істинам віри доручено було в Ніжині священику Миколаю, бо гадали, що він вміє розмовляти турецькою мовою. Коли ж виявилось, що це помилка, а володіє тою мовою о. Атанасій, то доручили їм обом навчити Василя. Причому Атанасій повинен був бути за толмача¹.

Вище ми обумовлювали низький ступінь релігійного, культурного, національного почуття у ніжинських греків розвитком "торговельного духу". Торгівля, що давала добрий прибуток, так захоплювала комерційну націю, до неї наворачалися люди, які виходили на інший службовий шлях і працювали там не без користі. Ніжинський грек Миколай Буйдій, що був перекладачем Колегій іноземних справ, працював якийсь час у Царгороді при російському резидентові. Він був між іншим за посередника між резидентом Обрізковим і патріархом Матвієм, який йому дуже довіряв, знайомив його з взаємовідносинами між Патріархатом та Абіссінією. Наскільки Буйдій був обізнаний у міжнародних справах, видно з двох записок, що він р. 1752 подав у Колегію іноземних справ, а саме: **"Краткое объявление о тогдашнемъ состояніи Отоманской Порты"** и **"Краткое описание о поступкахъ, а особливо о характере ныне резидующихъ въ Константинополѣ министровъ европейскихъ державъ"**. І все те таки в тому ж році Буйдій вирішив обірвати свою дипломатичну кар'єру й повернутися до Ніжина, щоб зайнятися торгівлею².

¹ *Окремий документ грецької церкви 1773–1774 рр. Був у Ніжині непоганим проповідником грек архімандрит Дорофей Возмулов. За оповіданням Храповицького, він у Ніжині так сподобався цариці Єкатерині своєю промовою, що вона винагородила його 500 карбованцями, у той час як іншим архімандритам давала по 300 крб. потім у Козельці вона згадувала з похвалою цю промову. Це було в січні 1787 р., а у травні Дорофея підвищено в єпископи (Дневник А.А.Храповицького, с. 74). Проте Дорофей не був зв'язаний з громадою грецькою: не вона його придбала та й служив він не в грецькій церкві, а був за настоятеля Благовіщенського монастиря.*

² *Справа кол. Архіву Міністерства Иностранныхъ дѣлъ. Дѣла турецкія, 1752. Картонъ 372, № 7. К.Харламповичъ. Еще о сношенияхъ съ Абиссиніей. – Журн. Мин. нар. просв. 1910, дек., с. 363.*

§4. Добродійність

Статут братства регулював і відношення його до хворих і бідних (розд. 26, 30, 323, 34, 38, 41, 42). Статут пропонував установити в одному будинку лікарню та шпиталь, на утримання яких ішли би гроші, що кожної суботи збирали в скриньку, яку носили по домах грецьких. Проте заможні хворі повинні були самі платити за своє лікування в лікарні. Обидві установи підпорядковано досить складній адміністрації. Вища влада – братська рада в цілому. Особливо ж за лікарнею доглядали четвертий і десятий члени ради (великий ключник і великий попечитель лікарні), за шпиталем – п'ятий і восьмий члени (епітроп і великий наглядач шпиталю).

"Рада 24-х та інших" доручає лікарню особливій людині, благонадійній, доброго життя, жонатій. Так само особливий наглядач мав ближче доглядання за шпиталем з двома його відділами – чоловічим та жіночим. Сюди за дозволом ради приймалися люди старі, збіднілі, що не мали засобів існування та догляду. Перебували вони тут до смерті чи зміни становища. Проте іноді в шпиталі знаходили тимчасовий притулок і люди нужденні. Протягом трьох днів їх кормили і випускали з двома грошами на дорогу.

Шпиталь не тільки було запроектовано о. Христофором, але його дійсно засновано. 1696 року грецьке братство просило митрополита Варлаама Ясинського, і він дозволив будувати **"шпиталь ради пристанища и препитанія убогихъ и недужнихъ"**¹. Подібне ж благословення братство одержувало від кожного з наступних київських архієреїв, до Арсенія Могилянського включно (1760)². Фактичне існування шпиталю та взагалі добродійна діяльність грецького братства затверджується універсалом гетьмана Данила Апостола. З нього видно, що братство, позичаючи гроші, відсотки від них вживало на милостиню **"удовамъ, сиротамъ и отпалымъ отъ купечества людемъ"**³.

У наступні часи добродійність у грецькій громаді виявилася в таких нормах: шпитальне утримання пристарілих, допомога збіднілим, видача приданого бідним дівчатам тощо.

Безперечно, грецький шпиталь існував у Ніжині протягом усього XVIII ст. В справі року 1782 в реєстрі домів І-ої частини міста зустрічаємо дом шпиталю грецької церкви⁴. 1790 року Ів. Киріаков залишив за тестаментом 10 карб. на шпиталь грецький і 100 карб. **"въ несчастные дома"** удовицям і сиротам⁵. Крім шпиталю близько грецької церкви,

¹ *Акты греч.*, с. 14–15.

² *Акты греч.*, с. 33–35.

³ *Акты греч.*, с. 78–79.

⁴ *Справа № 2490.*

⁵ *Справа 1790 р.*

існувала ще друга богадільня на грецькому кладовищі біля дерев'яної церкви Костянтина та Олені¹.

За початковим планом о. Христофора, грецький шпиталь повинен був бути об'єднаний з лікарнею. Як це стало в дійсності, ми не відаємо. Але знаємо, що час від часу туди посилали хворих. 1798 року в Білорусі затримали грека Гр.Зибенка. Оскільки, за його зізнанням, паспорт у нього вкрадено, його переслали до Ніжина для з'ясування особи. Але він був настільки слабкий, що його не можна було узяти на допит, і грецький магістрат помістив його до видужання в шпиталь на суспільне утримання². Але божевільних греків виправляли згідно з наказом губернатора від 7/IX 1798 р. в Максаківський монастир, спеціально призначений для того. Так зроблено року 1798 з грецьким сином Ів. Мурчанським³.

Згадаю ще спробу грецької громади відзначити одержання царської жалуваної грамоти року 1801 збудуванням лікарні. Ми вже бачили, що з того нічого не вийшло.⁴ Але, залишилося **"Дѣло объ учрежденіи въ г. Нѣжинѣ греческимъ обществомъ для неимущихъ и страждущихъ болѣзными обоого пола до двадцати душъ больницы"**.⁵ Тут теж бачимо об'єднання в одній установі лікарні й шпитала.

Поруч із постійним утриманням пристарілих у шпиталях, грецька громада допомагала бідним грекам час від часу. Як це робилося і в яких розмірах, дізнаємося з рішення грецької громади від 29/IV року 1809, яке затвердило попередні допомоги в сумі 15 карб. на місяць удові Олені Еліатовій, 10 карб. на місяць греку Петру Радіонову; знов визначено по 2 карб. по день смерті сторожу при грецькому магістраті, ніжинському міщанину (значить – не греку) Степ. Байструку, що послужив 40 років і дійшов до старості та знемоги; по 5 карб. грецькій дівчині сироті Кат. Вельцовій, **"лишившейся по стеченіямъ судьбы глазного зрѣнія"**. 21/XII 1809 року вирішено платити по 2 карб. на місяць грекиням Агафії Яновій та Євдокії Афендулієвій, **"уважаая за достаточное состояніе"**. 2/IV року 1813 громада установила, а магістрат 20/IV затвердив: а) трьом дівчатам Сестрициним до повноліття сина й виходу заміж по 10 карб. на місяць; б) грекині Гечихіній по 10 карб. до

¹ *Топографическое описание г. Нѣжина. – Труды Черн. арх. губ. ком. (1902), с. 174. Редактор датує цей опис 1783 р. (с. 139). В дійсності його складено після пожежі 1797 р., якою викликано "перестройку вновь по плану города" (с. 172) і від якої потерпіло народне училище, що його засновано р. 1789 (с. 175).*

² *Окремий документ 1798 р.*

³ *Окремий документ 1798 р.*

⁴ *Нарис І. – Зап. іст.-філ. відділу УАН, XXIV, с. 186. Цікаво, що царську подячну грамоту грекам за влаштування лікарні від 28/II р. 1808 було надруковано ("С.-Петербургский журнал", 1808, май, 10–11.)*

⁵ *Справа 1802 р. №1400.*

повноліття сина й виходу заміж дочок; в) вдові псалтія Гаврила Трандафіла по 10 карб.; г) по 10 карб. щомісячно К.В.Албанезову за його бідністю на утримання малолітніх дітей, а 10-річного німого сина вирядити згідно з проханням батька в Чернігівське ремісниче училище, узявши на рахунок громади платіж грошей і одягу¹.

Побіч з такою допомогою в громаді здавна існувала видача грошей на великі свята. В документі 1803 р., грудень, читаємо: **"...какъ нынѣ сближается праздникъ Р[ождества] Хр[истова], къ которому слѣдуетъ по преже заведенному в здѣшнемъ обществѣ обыкнове- нію учинить отъ греческой церкви безпомощнымъ милостынное подаяніе, для того предлагается вамъ, не отлагая времени, сходитъ въ дома здѣшнихъ греческихъ купцовъ и другихъ города Нѣжина согражданъ и испроситъ таково подаяніе, сколько онаго собрать можете, имѣете препоручитъ епітропамъ греческой церкви"** (окремий документ). Ця форма добродійства утримувалася до останніх часів, навіть коли скасовано грецький магістрат і його капітали перейшли до городової управи (1872 р.), яка видавала бідним грошову допомогу. 1907 року на свята Різдва і Пасхи вона дала 35-ти бідним 65 карб. 67 коп. (окремий документ грецької церкви).

Щоб виявити інші форми допомоги та умови, за яких їх чинили, звернімося до деяких справ ранішої доби. Року 1780 грекиня Анастасія Котенова відписала грецькій церкві в повну власність свій двір на Грецькій вулиці, в рахунок віковичного поминання і на **"благодѣтельное вспомошествование... при нынешнемъ вдовствѣ и убожествѣ своемъ"**. За порозумінням з епітропом, вона прийняла в безповоротне користування **"церковныхъ денегъ 150 р."**. Цю згоду суд грецького братства затвердив і своїм "декретом" повідомив епітропа². Через два роки удова грека Дмитрія Пантазулія Марія, яка залишилася з двома малолітніми дітьми без усяких засобів, бо за борги чоловіка дім і все майно були заарештовані, звернулася до грецького магістрату з проханням дати дітям грошову допомогу на прогодування та на одягу. А оскільки в Царгороді небіжчик залишив капітал, то удова хотіла, щоб братство уповноважило когось з надійних людей дійти цих грошей³.

Цікавою є справа грека Захарія Бабалексія. Він 8/V р. 1781 купив у епітропів грецької церкви дім на Грецькій вулиці з тим, щоб тут йому

¹ *Справа № 2048; "Книга обществ. приговоровъ по разнымъ предметамъ". Чернігівське ремісниче училище відкрито р.1804. Одяг протягом року коштував 10 карб., прогодування біля 25 карб. Див.: Киевская Стар., 1904, т. LXXXIV, с.157–168; Павловскій И. Ремесленное училище въ Черниговѣ, учрежденное сто лѣтъ назад (1804–1811).*

² *Справа 1780 р. № 2469.*

³ *Окремий документ 1782 р.*

перебувати з жінкою до самої їх смерті чи виходу її заміж. Тоді двір зовсім будуванням повинен перейти до церкви. Купчу засвідчив грецький суд. 1786 року вмер чоловік, а 14/IX 1797 р. погорів дім. Удова не мала змоги відбудувати новий і просила дозволу продати двір, щоб половина грошей йшла їй на утримання, а друга – в церкву, відповідно колишній умові. Здається, магістрат згодився на цю пропозицію, принаймні вирішив розповісти про неї грецькій громаді¹.

Справа удови Анаст. Кокинової виявляє, що клопотання грецького магістрату за удовиць та сиріт було регульоване загальним Городовим положенням. 1790 року довідалася вона, що два якихось громадянина збираються продати її дім, і поспішила вдатися до грецького магістрату із заявою, що вона ще жива й на продаж дому згоди не давала. Вона просила взяти її дім під нагляд, а її саму за її вдовуванням і убогством утримувати на прогодуванні та постачанні грецької громади. Магістрат згодився на останнє, бо йому у справах вдів та сиріт належали функції сирітського суду. За довідкою, п.10 ст.299 "**Положення о сиротскомъ судѣ**" забов'язував магістрат допомагати вдовам і клопотатися про їх справи. Одночасно грецький магістрат за силою ст. 290 вирішив попередити городовий магістрат, який затверджував кріпосні акти на нерухомість в межах міста.² На тій же підставі грецький магістрат піклувався й щодо сиріт³.

Для характеристики опікунського права, як його розуміли і поодинокі греки-епітропи (цебто душопрिकाжчики), наведемо один випадок. Помер грек Мик. Варка, що за духівницею відказав 300 карб. служниці Кат. Николаєвій та її малолітньому синові (26/XIII 1800 р.). Через півроку вона подала заяву в магістрат, що їй не дають грошей. Опікуни Христ. Вокій та Ів. Патера вияснили, що гроші залишено не їй самій, а обом, і що їй можна дати тільки 150 карб., а другу половину тримати до повноліття

¹ Окремий документ 1797 р.

² *Справа 1791 р., № 2668. ; П.С.З., т. XX, № 14392 – Учреждение для управления губерний (стор. 260–261). Коли розбійники вбили купця Сирманова, його удова просила, щоб грецький магістрат звернувся до Катеринославського правління, яке повинно було зробити оголошення, щоб боржники небіжчика повернули удові його борги. Бо, як вона писала, її чоловік вів справи з купцям Полтави, Кременчука, Єлисаветграда, Херсону, а сама вона "по причине удовства, женского полу и бедности" не має змоги збирати борги. Грецький магістрат це прохання Сирманової задовольнив за силою п.7 грамоти 10/XI 1775 р. (Справа 1791 р., № 2704.)*

³ *Знаємо про указ Губерніяльного магістрату, щоб грецький магістрат доносив "коротко, подробице" про становище майна малолітніх та про опікунське управління (вхідна книга за р. 1789 – 20/XII). У зв'язку з цим стояло право грецького магістрату стверджувати духівниці умерлих греків (Проток. книга за 1789 р., № 52; окр. док. 1799 р.)*

сина й наросту відсотків. Але магістрат знайшов, що опікуни повинні тільки зібрати гроші й роздати тим, про кого тестамент згадує, а не порядкувати майном та капіталом. Коли ж вони вважають за потрібне затримати 150 карб., то не у себе мають їх переховувати, а відати у відповідне місце¹.

Можливо, що в силу того ж таки Городового положення городничий одного разу прислав до грецького магістрату хлопчика Ан. Манойлова, що тинявся по місту, **"для доставлення ему приличного воспитанія и снабженія"**².

В тому ж році до грецького магістрату звернулася за допомогою особа, яка навіть не входила до складу братства – удова значкового товариша Юрія Кириякова Пелагія. Джерелом допомоги вона показала майно брата її чоловіка Івана Кириякова, що вмер р. 1790³.

Нарешті, ще один випадок, зовсім виключний, соціальної допомоги. 1798 року грецький магістрат видав паспорт удові Пантазулієвій на **"свободный проезд в малороссійские города для испрошения себе въ нынешнемъ недостаточномъ и разоренномъ ея состояніи подаяннѣ"**⁴.

Звичайно, в самому Ніжині інші греки теж тим займалися, як Кост. Миколаєв, що був **"у прошенія милостыни"** (1754 р.), хоч мав свій дім⁵.

Перший випадок видачі посагу бідним дівчатам зустрінемо 1779 року, коли Стерій Прок. Станіслав за духівницею відказав 50 карб., на убогих дівчат, коли ті виходитимуть заміж.⁶ Ширше значення мав тестамент відомого нам Ів. Кириякова, що залишив 110 карб. для шпиталю та **"несчастныхъ домовъ"**. Можливу решту він призначив для видачі заміж 2–3 дівчат, причому за опікунів визначив **"присудствующихъ"**, цебто членів грецького магістрату. Останній, маючи на увазі царські грамоти 1742 і 1775 рр., що надали грецькій громаді право розпоряджатися майном померлих греків, відмовив у претензії на майно Ів. Кириякова його братам, яким небіжчик відказав тільки 150 карб. Потім він продав з прилюдних торгів майно (хутра) за 980 карб. 86 коп., та призначив **"на снабдѣніе безпомощныхъ сиротъ приданнымъ"** усього 1000 карб. Обрано було не 3 дівчат, а 7, причому тоді ж визначили, скільки дати кожній, і кожній 16/XI 1791 р. видали відповідне посвідчення. Трьох з тих бідних дівчат ми зустріли через 7–8 років. З них одній було призначено дати 200 карб., з яких 90 видано раніш, а останні 110 – коли

¹ *Справа 1812 р. № 1399.*

² *Протокольна книга вхідних паперів 1795 р., № 170.*

³ *Протокольна вхідна книга 1795 р., № 151.*

⁴ *Проток. книга выдаваемыхъ паспортовъ 1798 р., № 416.*

⁵ *Тр. XII арх. съѣзда, т. II, с. 200.*

⁶ *Справа 1779 р., № 2444.*

вийшла заміж. Марії Артиновій призначено було 230 карб., а коли вона виходила за прапорщика Тунецького, то довелося дополучити тільки 50 карб. Третя – Олена Антонова – одержала одразу свої 230 карб., коли вийшла заміж за Цесарського підданого барона Федора фон-Венковича, що переїхав до Росії. Хоч вона стала **"Ол. Ант. баронова фон-Венковичева"**, все ж була неписьменна...¹.

Іноді допомогу бідним дівчатам надавав магістрат з власних коштів (чи краще сказати – з безнадійних боргів). Року 1800 Мик. Балабан, не маючи змоги виплатити грецькому магістрату 870 карб. громадських грошей, надав вексель йому, Балабану, від Ів. Спиридонова, і мурований дім, придбаний у Кліци, якому проте гроші не були виплачені. Через шість років Балабан все ще був винний магістрату 290 карб., причому виявилось, що **"по недостаточному его состоянію"** виплатити цей борг він не в силах. **"И общество во уваженіе состоянія дѣтей его дѣвиць, которіе по недостатку отца ихъ для выхода въ замужество имѣють нужду въ приданномъ"**, вирішило цих грошей не вимагати и облек (боргову квітанцію – О.М.) скасувати².

Минуло багато років, а цей засіб допомоги все ще існував в грецькій громаді. Від року 1867 збереглися дві справи, що свідчать про це: № 82 – **"Дѣло о завѣщанныхъ умершимъ грекомъ Венковичъ на греческую церковь на приданное дѣвицамъ греческаго сословія деньгахъ"**, та № 83 – **"Дѣло о выдачѣ греческимъ дочерямъ, виходящимъ въ замужество, денежнаго пособія"**.

Як видно, цей розумний засіб доброчинності був звичайним у греків і його вживали інколи люди, що здавалось би далеко стояли від сімейних радостей. Архієпископ Слов'янський та Херсонський Євгеній Булгарі, за походженням грек, з нагоди народження у цариці Катерини онука Олександра (1777) обрав з бідного стану 10 дівчат і 10 женихів і їх одружив, надавши посаг з власного майна³.

Нарешті треба відзначити ще один випадок, у якому доброчинність якось поєднано з мірою соціального захисту. 1769 року магістратський городничий затримав на вулиці грека Анастасія, **"будучого въ изумленіи"**, цебто такого, що зійшов з розуму. Його тримали якийсь час у магістраті під караулом, але, доки він **"одѣ той болезни не освободился"**, то його, як грека, відправили до грецького братства – до **"освобожденія отъ болезни"**⁴.

¹ Окремі документи за різні роки без №.

² *Справа 1800 р., № 2037.*

³ *Лѣтопись Екатеринославской ученой архивной комиссіи, т. V, 1902, с. 130–136.*

⁴ *Справа 1769 р., № 2329.*